

SEYAHATNAME'DEN YANSIDIĞI BİÇİMİYLE 17. YÜZYIL ARNAVUTLUK ŞEHİRLERİNDE KİMLİK KÜLTÜR VE TOPLUMSAL YAPILAR

Namık Sinan TURAN*

Özet

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde köklü değişimler yaşanır. Evliya Çelebi bu yüzyılın önemli figürlerinden biri olarak bu yüzyılda yaşanan değişimlerin Osmanlı coğrafyasındaki yansımalarının tanıklığını yaparak renkli biçimde aktarır. Erken modern çağların önemli bir seyyahı olarak Arnavutluk'taki gündelik yaşamı, demografik karakteri ve kültürünü sergiler. Anlattığı Balkanlar canlı, ekonomik anlamda Anadolu, Suriye ve Mısır'ın zengin şehirleriyle yarışan şehirlere sahip, kültürel anlamda merkezin zevk ve tercihlerinin periferideki etkilerinin capcanlı gözlenebildiği bir dünyadır. Arnavutluk Balkanlar'da hem ticari potansiyeli hem de jeopolitik konumuyla Osmanlı dünyasının önemli merkezlerindedir.

Anahtar Sözcükler: *Arnavutluk, Osmanlı, Evliya Çelebi, Balkanlar, Şehirler*

A REFLECTION OF IDENTITY, CULTURE AND SOCIOLOGICAL STRUCTURE OF THE 17TH CENTURY ALBANIAN CITIES AS VIEWED IN “SEYAHATNAME”

Abstract

The Ottoman Empire underwent a series of radical changes throughout the 17th century. Evliya Celebi is one of the prominent figures of this century who also was a live witness to this transformation. His work therefore goes far beyond being an example of a travelogue, and needs acknowledgement as a colorful presentation of the empire's sociological history in the 17th century geographic setting. As an important traveller of the early modern age, Evliya Celebi sought to display daily life in Albania, along with its demographic characteristics and culture. He depicts Balkan cities as lively settings that rival their counterparts in Anatolia, Syria, and Egypt in economic wealth. Culturally, they are a good example of the impact of the center's tastes and preferences on the periphery. Meanwhile, Albania is an important center due to its commercial potential and geopolitical status in the Ottoman world.

Keywords: *Ottoman, Evliya Çelebi, Balkans, Cities*

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. sinan1972@hotmail.com

Giriş

17. yüzyılda Osmanlı klasik düzeni yeni bir düzenin ayak sesleriyle sarsılmaktadır. Fetihlerle genişleyen bir imparatorluk bu çağda yerleşik düzenin kurumsal düzenlemelerini dikkate alan, vergi toplayan ve periferi üzerinde yeni “iktidar araçlarıyla” bağ kurmaya çalışan bir monarşiye dönüşme sancılarını yaşamaktadır.¹ Evliya Çelebi bu yüzyılda söz konusu değişimin Osmanlı coğrafyasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik sonuçlarının canlı tanığıdır. Seyahatnamesi klasik bir gezi notları derlemesi olmanın çok ötesinde İmparatorluğun toplumsal tarihinin 17. yüzyıla ait coğrafi dekor içindeki renkli bir sunumudur.² Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal anlamda yeni bir düzene evrildiği dönemde Evliya Çelebi'nin Balkan şehirleri ve halkları üzerine yazdıkları ayrı bir önem taşımaktadır. Bakış açısı büyük ölçüde bir seçkinin görüşünü yansıtmakla birlikte farklılıklara karşı yaklaşımı anlamaya yöneliktir. Erken modern çağların bu önemli seyyahının gözünden Osmanlı Arnavutluk'u gündelik yaşamı, demografik özellikleri ve kültürüyle yansıtılmaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi bu yönüyle tarihçiye geniş imkanlar tanımaktadır. Kitabına seçtiği ad, İslami edebiyattaki geleneksel yolculuk türü olan “*rihla*”dan farklıdır.³ Evliya Çelebi'nin birinci güdüsü daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun komşusu olan bölgelerin eksiksiz bir tasvirini sunmaktır. Örnek aldığı, (İbn Cubayr ve İbn Battuta) Arap seyyahlarının *rihla* geleneğinden çok (el-Mukaddes ve el-Makrizi gibi) Arap coğrafyacıların *masalik wa mamalik* ve *khitat* gelenekleridir. Çapı diğerlerine göre çok daha geniş kapsamlı olan coğrafi tarz tarihi, adetleri, folkloru ve daha birçok şeyi kapsar. Evliya Çelebi'de betimlemenin poetikası incelendiğinde şehirlerin geniş tasviri eserin en göze çarpan edebi birimi durumundadır. Bunlarda genelde önceden belirlenmiş formül ve şemalara göre bir yöntem izlendiği görülmektedir. Şehrin tarihi ve idari durumu, topografisi ilk sırada yer alırlar. Şehrin fiziki dokusu, evler, medreseler, camiler, han ve hamamlar kısacası toplumsal, dini ve ekonomik merkezler betimleme içinde yer edinirler. Halkın tavır

¹ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse University Press, New York 2005.

² Robert Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, *Türkler*, çev. Nasuh Uslu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 10, s. 268-291.

³ *Rihla* daha çok hac yolculuğunu ifade etmek için kullanılan bir edebi terimdir. Bu tarz bir güdülenme Evliya Çelebi söz konusu olduğunda Seyahatname'nin 9. cildinde açıkça görülebilir. Ancak burada bile ilk planda olmadığı dikkatten kaçmaz.

ve adetleri, giyim kuşamı, ekabiri, kullandıkları dilin hususiyetleri ayrıntılı biçimde incelenirler. Şehir, Evliya Çelebi için yalnızca yaşayanlarıyla değil ebediyete uzanan boyutuyla da dikkate değerdir. Ölmüş ve ermişlerin yaşam öykülerinin yanında mezarlıklar ve türbeler anlatının son ayağı olarak resmi tamamlar.⁴ İster Üsküp ya da Belgrad, isterse Halep ya da Kahire olsun hep bu ana çerçeve içinde okura sunulur. Arnavutluk şehirleri Osmanlı dünyasının Balkanlardaki renkli dokusunun önemli durakları olması özelliğiyle aynı bakış ve yöntemle betimlenir.⁵

Osmanlıların Arnavutluk'ta ilk faaliyetleri 1383 yılına uzanmaktadır.⁶ 1478'de Akçahisar, Drivasto, Leş ve Jabyak, 1479'da İşkodra ve 1501'de Draç'ın ele geçirilmesi Arnavutluk hakimiyetini sağlamıştır. Tam anlamıyla bir idarenin tesisi ise ancak 1571'de Bar (Antivari) ve Ülgüm'ün alınmasıyla gerçekleşecektir.⁷ Arnavutluk 1466 yılına değin Osmanlı mülki sistemi içinde Arvanid-ili adıyla bir sancak olarak gözükmekteydi. Osmanlı döneminde Arnavutluk demografik ve ekonomik açılardan değişim gösterdi. Arnavutluk şehirleri Osmanlı idaresinin ilk döneminde 1000 ila 4000 arasında değişen nüfus yapılarıyla küçük pazarlara dönüştü. Bunlar arasında 5000'e varan nüfusu ve İstanbul, Bursa gibi merkezlerle sağladığı ticari bağlarıyla Avlonya önemli bir ticaret merkezi haline geldi. İstanbul'daki merkezi idare burada ticareti geliştirmek için önlemler aldığı gibi 15. yüzyılın sonunda İspanya'dan göçen Yahudileri buraya yerleştirdi.

⁴ Robert Dankoff, "Bir Edebiyat Anıtı: Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ed. Talat Sait Halman-Mehmet Kalpaklı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, C. 2, s. 348-349.

⁵ Halil İnalçık, "Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", *Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 336-337.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, 6. bsm., C. 1, s. 203-209, Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, C. 1, s. 189-199, Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, c. 1, s. 238.

⁷ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *Fatih ve İstanbul*, İstanbul 1953, C. I-II, s. 152-175; agy., "İskender Bey", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, C. V, s. 1079-1082; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, C. 3, s. 385-386, Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Çev. Ralph Manheim, Princeton University Press, New Jersey, s. 360-372.

Bu dönemde Avlonya ile Avrupa arasında ekonomik bir ilişki kurulduğu gibi ticari ortaklıklar oluştu. Şehrin yakınında üretilen tuz ve katran devletin belirlediği fiyatlar üzerinden satın alınırken, her türlü kumaş, kadifeler, pamuklu tekstil ürünleri, halılar, baharat ve deri ticaretin eksenini oluşturdu. Osmanlı döneminde, Balkan ticaretinin gelişmesinde rol oynayan üç ana doğrultudan biri doğu-batı arasında Edirne-Dubrovnik ve Edirne Avlonya yoluydu. Bu dönemde Avlonya ticareti Sultanın hazinesine 32.000 duka altın sağlayacak konuma erişmişti. Evliya Çelebi'nin de tanıklık edeceği gibi Bizans ve Sırp döneminden kalma vergilerden bazıları Arnavutluk'ta devam ettirildi. Buna karşılık zorunlu çalışma sistemi kaldırıldı. Ancak eldeki bazı düzenlemeler kanunsuz uygulamaların kimi bölgelerde sürdüğünü göstermektedir. 16. yüzyılın sonunda Arnavutluk'ta gözle görülebilen iki önemli değişim meydana gelmekteydi. İlki tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte büyük çiftliklerin oluşumuydu. Bu süreç merkezi otoritenin zaaf gösterdiği bir tarihsel dönemle örtüşmekteydi. Devletin önlem olarak geliştirdiği yeni vergiler ve cizye reformu sanılanın aksine özellikle Katolik nüfus üzerinde baskı unsuru haline gelerek ayaklanmaların yayılmasına neden olmuştu.⁸ İsyanlar 17 ve 18. yüzyıllarda şiddetini gittikçe artırdı. İdari ve mali krizleri aşmak amacıyla devlet arazisinin halka miri arazi mukataası şeklinde verilmesiyle Arnavutluk'ta ayan sınıfının teşekkülünün önü açılmış oldu. Bu sınıf sonraki dönemde miri arazilerden daha fazla pay alarak malikanelerini genişletebildi.⁹

Evliya Çelebi'nin kaydettiği Arnavutluk tüm bu sıkıntıların izlerini üzerinde taşıyan bir Osmanlı ülkesidir. Osmanlı dünyasının özgün seyyahı 1660 yılında kuzey Arnavutluk ve Karadağ, 1662 yılında ve 1670 yılında Arnavutluk'un güneyinde Kosova'yı gezdi. Evliya Çelebi Aralık 1668'de Edirne, Gümülcine, Selanik gibi Rumeli şehirlerini gezdikten sonra Girit'e geçti ve Kandiye Kuşatmasının çeşitli safhalarına tanıklık etti. Girit dönüşünde Mora'da Manyot âsilerinin tenkilinde bulunduktan

⁸ Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-338.

⁹ Halil İnalçık, "Arnavutluk", *The Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 1986, s. 656-657. Osmanlı idari ve ekonomik rejiminin Balkanlardaki sarsıntının izleri için İnalçık, "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, Ed. H. Birnbaum/ S. Vryonis, Lahey 1972, s. 338-354. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", *Balkanlar, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları*, İstanbul 1993, s. 67-76.

sonra Arnavutluk'a geçti ve buradaki şehirleri dolaştı.¹⁰ Gözlemlerini Seyahatname'sinin 5, 6 ve 8. ciltlerinde aktardı. 17. yüzyıl Arnavutluk'u için eşsiz bir kaynak oluşturan Seyahatname'de güzergahlar, pazar kasabalar, kaleler, camiler, hac için uğrak yerleri, Arnavut toplumun sosyal hayatı şaşırtıcı derecede doğru açıklama ve betimlemelerle yer almaktadır. Seyahatname'de özellikle İslam'ın burada yayılışıyla ilgili bilgilerin yanında bölgedeki tasavvuf ve tarikatlara dair önemli veriler bulunmaktadır. Onun sayesinde Arnavut kasaba ve köylerindeki rafine İslam kültürünün izlerini tespit etmek mümkün olabilmektedir. Aynı şekilde Anadolu ve Balkan bölgeleri arasındaki ekonomik ve sosyal iletişim imkanlarının sonuçları bu benzersiz çalışmada tespit edilebilmektedir.¹¹ Burada Seyahatname'den yola çıkarak Arnavutluk'un toplumsal ve ekonomik görünümü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Nüfus

Arnavutluk nüfus bileşeni olarak kozmopolit yapıda bir Balkan ülkesidir. Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların yanında Rumlar ve yer yer Çingener burada ortak bir yaşamın içinde yer almaktadırlar. Osmanlı millet sisteminin izlerini Arnavutluk'ta tespit etmek mümkündür.¹² Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara bakacak olursak Yanya şehrindeki toplam 37 mahalle içinde 18 adeti Müslüman, 14 adet Hıristiyan ve 4 adeti Yahudi mahallesi olup bir de Çingene mahallesi bulunmaktaydı.¹³ Söz konusu kozmopolit yapı insanın gündelik yaşamı algılama biçimlerinde ve kültürel etkileşimde önemli bir role sahipti.

¹⁰ M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 405-406, Mücteba İlgürel "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, İstanbul 1995, C. 11, s. 530-531.

¹¹ Robert Dankoff/ Robert Elsie, *Evliya Celebi in Albania and Adjacent Regions: Kossovo, Montenegro, Ohrid (Evliya Celebi's Book of Travels)*, Brill Academic Pub., 1999, 299 s.

¹² Joseph R. Hacker, "Jewish Autonomy in the Ottoman Empire: Its Scope and Limits", *The Jews of the Ottoman Empire*, Ed. Avigdor Levy, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1994, s. 153-202, ayrıca bkz. Macit M. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, C. 8, s. 627.

Arnavut İnsanı

Evliya Çelebi'nin Arnavutlarla ilgili düşünceleri olumludur. Yiğitlerini Frenk topraklarına gaza yapan cesur yiğitler olarak sıklıkla över. Yaşlılar için dost canlısı ve bilge yakıştırmaları yapar. Elbasan'da bir pazar yeri anlatırken Arnavut kadını şu şekilde betimler: “Taşra köylerinden o kadar parlak dolunay gibi Arnavut kızları gelir ki sanki her biri bir peri yüzlü, melek görünüşlü yıldız gibi parlak kızlardır.”¹⁴ Bununla birlikte Arnavutların inatçı insanlar olduğunu da kaydeder.¹⁵ Son derece temiz olduklarını belirttiği gibi, güzel tabiatlı ve edepli olduklarını anlatır.¹⁶ İnsanların güzelliğinin şehirlerin suyu ve havasına bağlı olarak açıklarken misafirperverliklerini anmadan geçmez.¹⁷ Köstendil, Elbasan ve Yanya ile ilgili tasvirlerde “kapuları kapatmak ve müsafirine ri'ayet etmemek, bu şehirde gâyet ayıbdır” şeklinde yorumlara yer verir.¹⁸

Seyahatname'de sergilenen Arnavut kimliğinin bir başka özelliği ise eğlenmeye, hoş vakit geçirmeye olan düşkünlükleridir. Şehirlerin tasvirinde, kalabalık çarşı ve pazarların anlatımında her fırsatta bu duruma dikkat çekilir. Meşhur mesirelerine dair bir anlatıda aynen şu satırlar yer alır: “Her tarafta köşe köşe tüm aşıklar maşuklarıyla cilveler edip bir hay huy tarab ve eğlenceler olur ki sanki gündüzleri Harzemşah Nevruzu olup gece gündüz Hüseyin Baykara meclisleri olur. Her tarafta çeşit çeşit okuyucular, sazcular, çalıcılar ve meddahların göstergelerinden bütün bülbüller susup dem çekmezler.”¹⁹

Evliya Çelebi'nin dünya geçmişini tarihlemesi günümüz tasniflerine uymaz. Bununla birlikte başka türlü bir tutarlılık içerir. Tarihlemede bilinen nirengi noktalarına sıkça başvurduğu dikkatlerden kaçmaz. Kimi kutsal kitap ya da destan kaynaklı (kavimleri, hükümdarları Şeddad bin âd, Amâlika, Cemşid), kimisi ise Buhtunahr, İskender, Anuşirvan, Bizans İmparatoru Harkil, gibi ünlü egemenler geçmiş tasarımı hareket noktası olarak

¹⁴Seyahatname, C. 8, s. 697.

¹⁵Seyahatname, C. 8, s. 645.

¹⁶Seyahatname, C. 8, s. 656.

¹⁷Seyahatname, C. 8, s. 689.

¹⁸ Robert Dankoff, “Ayıp Değil!”, *Çağının Sıra dışı Yazarı Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 112.

¹⁹Seyahatname, C. 8, s. 701

kullanılır. Çerkez, Laz ve Abaza kavimleri Kureyş kabilesi Arabından diye açıklanır. Aynı durum Arnavutlar için de geçerlidir.²⁰ Evliya Çelebi eserinin muhtelif yerlerinde Arnavutluk kavminin aslının Kureyş'den Cebel-i Elheme olduğunu, onun Halife Ömer zamanında Arnavutluk'u imar ettiğini iddia eder. Bu nedenle Arnavutluk Müslümanları'nı "pür-savab bir alay mücahid gazi hazır-cevap cesur yiğitler" olarak nitelendirir.²¹

Arnavut kavminin kökeninin Mekke Kureyşlileri olduğu iddiasına delil olarak dillerinde yer alan bazı Arap kökenli sözcükler gösterilmektedir. Evliya, Arnavut dilinin Arapça ve Frenk dilleri arasında bir yere sahip olduğunu iddia ederken tatlı bir dil olduğunu kaydetmektedir. İnsanlar birbirlerine izzet ikram ile alçak gönüllü ve yumuşak sözlerle konuşurlar. Hıristiyan olanlar İspanya ve Venediklilerin zorlamasıyla bu dini benimsemiş olup gerçekte bu inancın temel kaynaklarına dair bilgi sahibi değildirler.²² Arnavut halkı Evliya'nın nazarında yetenekli bir halktır. Maarif erbabına ve şairlere rastlanması bu nedenledir. Yalnızca Ergiri şehrinde bile Bükâyî, Figanî, Nâlişî, Sükûtî ve Fezâî gibi değerli şairlerin varlığına işaret eden Evliya Çelebi, Nâlişî'nin usta bir kasidedi olduğunu ekler. Unutmamak gerekir ki Osmanlı saray edebiyatı 17. yüzyılda toplumsal ve coğrafi temelde bir yaygınlık kazanmıştı. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Veysi ve Nergisi gibi Osmanlı sanat nesrinin (sec') iki büyük ustası saray yaşamının uzağında, güneydoğu Avrupa'da yaşamışlardı. Nabî gibi devrin en büyük edibi kabul edilen bir isim de Halep'te uzun yıllar geçirmişti. Seyahatname yazarı yüzyılın ikinci yarısında yüksek edebiyatın Osmanlı periferisindeki etkinliğini göstermek açısından önemli bir kaynak rolü üstlenmekteydi.²³

Halk Arasında Yaygın İsimler

Evliya Çelebi'nin izlediği yöntemle bakıldığında bir bölgenin insanının

²⁰ Tansu Açık, "Evliya Çelebi'de Yunan-Roma Dünyası", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 29.

²¹ Seyahatname, C. 8, s. 646, 674, ayrıca 704-705.

²² Evliya Çelebi, Seyahatname, Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, C. 6, İstanbul 2010, s. 126.

²³ Christoph K. Neumann, "Yeniçağ Devleti ve Toplumu", *Küçük Türkiye Tarihi*, Ed. Klaus Kreiser-Christoph H. Neumann, İletişim Yayınları, Çev. Yunus Emre Gürbüz, İstanbul 2008, s. 188, Günay Kut, "16. Ve 17. Yüzyıl Türk Edebiyatına Toplu Bakış", *Acâibü'l-malûkât*, Simurg Yayınları, İstanbul 2010, s. 102-124.

her yönüyle resmedilmeye çalışıldığı görülmektedir. İster Mısır'da olsun, ister Balkanlar'da insanların yaşamlarına ve kişiliklerine dair ayrıntılar çalışmasında mutlaka yer bulmuştur. İnsanların kültürel ve toplumsal temele dayalı olarak sahip oldukları adlar seyahatnamenin ilginç ayrıntılar içeren bölümleri arasındadır. Arnavutluk'ta yaygın erkek isimlerinin Cemalizade ve Kasımzade olduğu buradan öğrenilmektedir. Kadın isimleri arasında ise en yaygın olanlar Selime ve Sâlime'dir. Çoğunlukla cariyerlerin isimleri Canısı ve Hanifi olarak kaydedilmiştir.²⁴

Giyim Kuşam ve Maddi Kültür

Giyim kuşam toplumsal tarihin maddi kültür öğeleri olarak her dönem ve coğrafyanın belirgin vasıflarını ortaya koymaktadır. Fernand Braudel'in belirttiği gibi elbise tarihi hammaddeye, üretim süreçlerine, kültürel sabitelere, modalara, toplumsal hiyerarşiye dair tüm sorunlar hakkında fikir verebilir. Zevke göre değişen elbise her yerde toplumsal zıtlıklara inatla işaret edebilir.²⁵ *Seyahatname* giyim-kuşamın toplumsal dinamiği açısından önemli tespitler içerir. Zengin bedestenlerinde tüm değerli kumaşların ve değerli eşyaların bulunabildiği Arnavutlukta insanların giyimi şık ve ölçülü bulunmaktadır. Bütün ayanı kibarları başlarına mutalla sarıklar sarınp, hepsi samur kürk ve ipek giysiler giyerler. Buna karşılık gençler sıkma çuka ve kadifeden elbiseleri ve kırmızı renkli samur kalpakları tercih ederler. Bellerine sardıkları *teybend* adlı ipek kuşağı *pala* adlı bıçaklarla tamamlarlar. Kadın kıyafetinde Rumeli bölgelerinde görülen görece özgürlük Arnavutlukta da kendini gösterir. Reayadan kadınlar başlarına beyaz astardan sarık sarıp saçlarını sarkıtarak yüzleri açık biçimde çeşit çeşit elbiseler giyerler. Yanya gibi kentlerde gayrı Müslim kadınlar başlarına kırmızı yedekçi beratası parankona çukadan giyip gezerler. Yine Yanya'da Rum ve Hıristiyan Arnavutlar arasında sivri siyah bir takkenin moda olduğu anlaşılmaktadır. Takkenin sivri ucuna ise Evliya Çelebi'nin faydasız bulduğu bir Arnavut kalabağı eklerler. Evliya'ya göre tuhaf ve acayip bir görünüşe neden olan bu kıyafeti koyun yapağından şallarla tamamlarlar.²⁶ Ohri'de ise bölgenin ihtiyarları başlarına çeşit çeşit yıldızlı Muhammedi sarıklar sarıp çeşitli renklerden feraceler

²⁴ *Seyahatname*, C. 8, s. 699.

²⁵ Fernand Braudel, *Maddi Uygurluk Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar: Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, C. 1, Ankara 1993, s. 271.

²⁶ *Seyahatname*, C. 8, s. 633.

giyerler. Evliya Çelebi feracenin kadınlar arasında yaygın olduğuna dikkat çekerken bu sayede çarşı ve pazarlarda edeplince gezinebildiklerini kaydeder.²⁷ Evliya Çelebi kültür tarihi ve maddi unsurlar açısından eşsiz bir kaynaktır. Özellikle Sultan II. Mahmud zamanında Osmanlılığın simgesi olarak kullanılmaya başlayacak olan fesin daha bu dönemde Arnavutluk sınırlarındaki kalelerde leventler tarafından rağbet gören bir başlık olduğunu yine onun yazdıklarından öğrenebilmekteyiz. Seyyah bunu muhtelif yerlerde “Cezayirli” gibi diyerek tekrarlar.²⁸

Toplumsal Yaşam

Evliya Çelebi'nin Arnavutluğu doğal bitki örtüsü ve demografisi açısından övgüye değerdir. Virahor kasabasından söz ettiği sayfalarda mesireleri, Rum, Arap ve Acem'de dahi görülmeyen oranda yüksek ağaçlarıyla, leziz sularıyla Temmuz ayında bile güvenli bir sığınak imgesi yaratılmaktadır.²⁹ Sosyal yaşama dair anlatılanlar bölge insanının gündelik alışkanlıklarına işaret etmektedir. Yine aynı kasabada yer alan taş köprü başında geniş bir kahvehanenin tasviri Balkan şehirlerden gündelik kesitler taşımaktadır: “Sanki Çin niğarhanesi nakşı olup tüm seyyahların maarif sahipleri orada toplanır irfan toplantı yeridir. Ve kahvehane önündeki meydanda yüksek çınarların altlarındaki sofaların kenarları parmaklıklı mastabalar olup bütün gelen geçen yolcular oraya gelip minnetsiz hane gibi konup dinlenip zevk-ü safa edip eğlenip içki ve kahve içerler. Her ağaç üzerinde nice yüz bin güzel sesli kuşların yuvaları olup her bir hazin sesli kuş nağmeye başladıklarında dinleyen dostların canlarına can katılır.”³⁰

Arnavut insanın yaşam sevinci Evliya'nın notlarında sıklıkla yer bulmaktadır. Lefkada Adasının tasvirinde kozmopolit bir şehir hayatının izlerine rastlanır. “Meyhaneleri gayet çoktur ki bütün kale levendleri gibi gece gündüz davul ve zurna ile meyhanelerde içerler, bir saz söz ve hay hü hengamedir ki sanki Cezayir Vilayetidir.”³¹

²⁷ Seyahatname, C. 8, s. 717.

²⁸ Örneğin Virahor Kasabasından bahsederken “Taze yiğitleri tamamen Cezayirli esvabı giyip başlarına fes ve arkalarında birer Cezayir ihramıyla gezinirler.” C. VIII, s. 605.

²⁹ Seyahatname, C. 8, s. 804.

³⁰ Seyahatname, C. 8, s. 604, 605.

³¹ Seyahatname, C. 8, s. 611.

Mitler ve Batıl İnançlar

Seyahatname'nin yazarı yerel halk bilgisini anlatmayı sever; ancak bilgisi ikinci elden olduğunda bunu belirtir. Nitekim Bağdat'a yakın Ma'ruf el-Kerhi'nin türbesini aslanların ziyaret ettiğine, hatta bir aslanın mezar bekçisiyle birlikte sürekli burada nöbet tuttuğuna ilişkin rivayeti yorumlarken şöyle der: “Türbeyi birçok kere ziyaret ettim ama hiç aslan görmedim.” Arnavutluk'ta da benzer bir durumla karşılaştığında aynı tavrı takınır.³² Boyana Gölü'yle ilgili olarak şunları söyler:

“O Âlemin Yaratıcısı kudret eliyle bu şehrin gölü içinde 7 adet küçük ve büyük çemenzâr adacıklar var ki bu büyük gölün ortasında her biri bir harman ve 2, 3 ve 5 harman büyüklüğü kadar adacıklardır. Bazı senelerde her hangi sert ve şiddetli rüzgar eserse, o adacıklar hareket edip bir başka semte gider, bazı mevsimde bu adacıklar gölün ortasında birbirlerine rast gelip birleşirler. Her birinde çeşit çeşit küçük fidanlar ve yeşillik yerler var. Vilayet halkından bazı kimseler gezinti ve dinlenme için bu adacıklara kayıklar ile varıp içip eğlenirler. Eğer zorlu bir rüzgar eserse adaların ya biri ya ikisi yerinden hareket edip göl üzerinde, üstünde âdemler ile bir taraftan diğer tarafa gezip dolaşırlar, sanki Hazret-i Süleyman tahtıdır. Halk bu ada hareketlerinden hoşlanıp, “Zamanımızda şöyle oldu” diye övünürler, asla bir kimseye zarar isabet etmez, bu adacıklar böyle yaratılmıştır. “Allah her şeye kadirdir” (*Kur'ân*, Bakara 20) “Rüzgar çok sert ve şiddetli eserse, o adacıklar hareket eder, yoksa değme rüzgar ile hareket etmez” diye anlatırlar. Bu hakir bu İskenderiye'de nice rüzgarlar esti, ama bu adacıkların hareketlerini görmedim, ancak durduklarını her an gördüm.”³³

Evliya Çelebi halk arasında yaygın batıl inaçları ya da garip davranışları dikkatle gözler. Örneğin Arnavutluk şehirlerinde her pazar günü insanların parayla tuttıkları adamlar aracılığıyla feryad figan ölmüşlerini andıklarını hayretle ifade eder. Sırf bu nedenle Ergiri şehrini “inilti şehri” olarak tanımlar. Onun ifadesiyle “Gariplik onda ki ücret ile tutulan kadınlar ve adamların alakaları yok iken yüz yıllık ölü için akrabalarından fazla nasıl ağlayıp gözyaşı dökebilir.”³⁴

³² Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 211.

³³ Seyahatname, C. 6, s. 124.

³⁴ Seyahatname, C. 8, s. 656.

Adet ve Gelenekler

Seyahatname’de Arnavutluk bahsine geniş bir yer ayrılmıştır. Burada bölge insanının sosyal yaşamı ve kültürel özellikleri ayrıntılı biçimde tasvir edilmektedir. Avlonya yolu üzerinde Mikat Köyünde kendisinden 70 yıl önce kalmış olan babasının anılarını yadeden, duvar üzerinde hala görülebildiğini söylediği yazısını tespit eden Evliya Çelebi için Arnavut halkı cesur, yiğit ve dilaver karakterdedir.³⁵ Bununla birlikte o, beğenmediği şeyleri kaydetmekten geri durmamaktadır. Örneğin Devline toprağında bir Müslüman köyü olan Lopis’ten söz ederken ‘melun adamlara’ sahip olduğunu belirtir. Bölge insanının tasvirinde evlenme, doğum, ölüm gibi sosyalleşmenin en yoğun olduğu geleneklerin aktarımı özellikle dikkat çekicidir. Ergiri kazası sınırında bulunan Libohova köyünde tanıklık ettiği bir düğünü şu şekilde canlandırır: “Gelini buraya yüzbin çeşit şenliklerle getirip cuma gecesi beye teslim ettik. O gece sabaha dek öyle bir içki, eğlence, saz söz, zevk ü safa, hay huy ve Hüseyin Baykara meclisleri oldu ki sabahı “70 adet şarap fıçısı boş kaldı ve 2 bin koyun kebabı yenildi” diye övündüler. Sözün kısası bu zayıf ve hakir kul bu büyük toplantıyı bir hafta seyredip bir Arnavut tarzı düğün seyrettim ki övgüsünde diller ve kalemler kırıktır.”³⁶

Mutfak Kültürü

Mutfak kültürüne dair aktarılanlar 17. yüzyıl Arnavut toplumunun yeme içme alışkanlıklarını ortaya koyma açısından önemlidir. Limonu, narenci, inciri, zeytini ve bağı bahçesi bol bir yer olarak tasvir olunan Arnavutluk beldeleri özellikle Aydonat, sarayın ve İstanbul’daki yöneticilerin zeytin ihtiyacının karşılanmasında pay sahibidir.³⁷ Delvinye halkının geçiminde zeytin ve zeytinyağı ticaretinin önemi büyüktür.³⁸ Yiyecekler arasında en çok adı geçenler beyaz Arnavut simidi, beyaz poğaç, nohutlu çörek, tavuk böreği, kaymaklı baklava ve bademli samsadır. İçecekler arasında ise reyhani diye anılan üzüm şirasının bir çeşit kaynamış versiyonu önde gelmektedir. Bunun yanında Arnavut toplumu arasında şarabın da tüketildiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi özellikle kale dizdarlarını

³⁵ Seyahatname, C. 8, s. 676.

³⁶ Seyahatname, C. 8, s. 658-659.

³⁷ Seyahatname, C. 8, s. 638.

³⁸ Seyahatname, C. 8, s. 645.

ve levendleri anlattığı bölümlerde buna sıklıkla vurgu yapar. Liman bölgelerinde sazan, alakerda, kolyoz, kefal, levrek balıklarının tüketiminin yoğun olduğu kaydedilmektedir. Arnavut mutfağının övgüye değer bulunan bir başka unsuru ise benzerlerinin Atina'da ve Girit'te dahi olamayacağı iddia olunan mis kokulu saf ve berrak balıdır.³⁹ Evliya Çelebi Ohri'nin hoşaf ve tatlılarının da benzersiz olduğunu kaydeder ve ekler: “Ohrizade ziyafetinde 26 çeşit hoşaf yenip hakir hoşaftan şehit olayazdım. Rum diyarında Ohri ziyafeti ve hoşafı meşhurdur.”⁴⁰

Din ve Tasavvufi Yaşam

Evliya Çelebi'nin tasavvuf konusuna olan ilgisini metninin bütününden çıkarmak mümkündür. Babasının Aziz Mahmud Hüdai'ye intisaplı olduğu, kendisinin Mısır'da bulunduğu yıllarda Şeyh Şumurleri adlı bir mutasavvıfın irşad halkasında yer aldığı bilinmektedir. Seyahatname'de kendisinin Halveti muhibbi olduğuna dair izler bulunur. Mora'daki Maniya Kalesi ikinci defa fethedildiğinde buraya hayrat olarak bir Halveti tekkesi yaptırmıştır.⁴¹ Seyyahın Osmanlı coğrafyasını baştanbaşa dolaştığı 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumu tasavvuf hayatı açısından ilginç gelişmelere tanıklık etmektedir. Kadızadeliler Hareketi tarikatları karşı bir çeşit yıldırıcı saldırganlığı gündeme getirmiş, mistik hayatın bu önemli sosyal aktörlerine yönelik eleştiriler daha yüksek ifade edilir olmuştur. Bununla birlikte bu püriten hareketin sert tedbirlerle sona erdirilmesinin ardından yeni irşad merkezleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı tasavvuf yaşamı toplumsal gelişmelerden etkilenerek çeşitlenmiş tarikatlar kollara ayrılıp çoğalmıştır. Celvetiyye tarikatı gelişirken Mevlevilik İstanbul'daki en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Kadiriye tarikatı İstanbul'da tutunurken, Halvetiyye'nin farklı kolları bu dönemde kurulmuştur. Devlet erkanı arasından birçokları tekkeleri korudukları gibi yenilerin inşasında kaynak sorununu çözmüşlerdir. Ulemanın tepkisine rağmen devletçe teşvik gören tekkeler çeşitli sanatların ve edebiyatın öğretildiği yerler

³⁹ Seyahatname, C. 8, s. 681-682.

⁴⁰ Seyahatname, C. 8, s. 716.

⁴¹ M. Askeri Küçükkaya, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Tasavvufi Kültür*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2002, s. 33-34, ayrıca Mustafa Özçelik, “Evliya Çelebi'de Tasavvufi Unsurlar”, *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Yusuf Akçay, İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayını, İstanbul 2012, s. 295-305.

haline gelmiştir.⁴²

Evliya Çelebi Arnavutlukta dini-tasavvufi yaşamı tekkeler ve tasavvuf erbabının yaşamlarından izler aktararak yansıtır.⁴³ Aya Mavra Kalesi'nin doğusundaki Derviş Hüseyin Tekkesi maarif erbabının can sohbetleri edip, tevhid zikrullah ettikleri yerler arasında anılır.⁴⁴ Avlonya'daki Baba Sultan'ın ziyareti Balkanlarda yerleşen Bektaşiliğin güçlü izlerine tanıklık eden unsurlar olarak Seyahatname'de yer bulur. Kanye'de Gazi Sinan Paşa'nın hayratı olarak yapılan Hacı Bektaş Veli Tekkesi yalnızca bölgede değil Rum, Arap ve Acem'de de meşhur bir merkezdir. Büyük bir vakıfa sahip olan yapının mutfağından gelen ve geçenlere bolca nimetler dağıtılmaktadır. Bu tekkenin “maarif erbabı, ârif-i billahdan fakr u fâka sahibi canları çoktur”.⁴⁵ Ergiri bölgesindeki halkın Bektaşilik ananesine bağlılığı ilginç örneklerle aktarılmaktadır. Evliya bunların tıpkı Aydonat halkı gibi “Muaviye icadı” diye zerde aşını yemediklerini, boza içmediklerini ve mavi renk giymediklerini kaydetmektedir.⁴⁶

Seyahatname Balkanlardaki tasavvufi yaşamın 17. yüzyılına ışık tutmada en önemli kaynaklardan biridir. Evliya büyük ya da küçük ayırmaksızın tüm derviş tekkelerini kaydederek tasavvuf akımlarının canlılığını resmeder. Ergiri varoşunu anlatırken Tekke Camii Hankahının ve Şeyhi Abdullah Ağa'nın bölgedeki saygınlığının altını özellikle çizer.⁴⁷ Arnavut

⁴² Mustafa Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 201-224 ayrıca bkz. Namık Sinan Turan, “Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Bulgaristan'da Tasavvuf Kültürüne Dair İzler”, *Türk-Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed. Yeliz Okay, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 57-58.

⁴³ Egro Dritan, *Islam in The Albanian Lands During The First Two Centuries of the Ottoman Rule*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2003, Basılmamış Doktora Tezi, s. 301-308, Ferit Duka; “XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavutluk Nüfusunun İslamlaşma Sürecinin Gidisatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, c. IV, s. 1692-1693; ayrıca Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 161-163.

⁴⁴ Seyahatname, C. 8, s. 607.

⁴⁵ Seyahatname, C. 8, s. 678-679. Balkanlarda Bektaşiliğin gelişimi ve sosyal hayata etkileri için şu çalışmalara bakılabilir. F. W Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford University Press, 1929, C. I-II, ayrıca bkz. Franz Babinger, “Das Bektaschi-Kloster Demir Baba.” *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* 34, 1931, s. 1-10 [Reprint: *Rumelische Streifen* (Berlin, 1938), 43-52]

⁴⁶ Seyahatname, C. 8, s. 654.

⁴⁷ Seyahatname, C. 8, s. 653.

Belgrad'ındaki Halveti tekkesi bir benzerini bulmanın mümkün olmadığı bir yapı olarak anlatılır: “Derviş hücreleri var ki mecmer-i tevhid ile pişmiş fakr u fâka sahiplerinin savmaları tevhid nuru ile aydınlanıp tevhid-i erre kokusuyla insanın dimağları kokulanır ki tamamı 40 adet hücrelerdir.”⁴⁸

Ziyaret yerleri bölge halkı arasında mistik bir duygunun tatmininde en önemli merkezler arasında sayılmaktadır.⁴⁹ Ergiri'de şehir içindeki Tekke Camii avlusunda Berkî Efendi ziyareti, Popo Baba Sultan, Baba Hasan Dede Sultan ve Ali Dost Dede ziyareti halk arasında meşhur veliler, ziyaret yerleri olarak anılırlar. Tüm bunların yanında halk arasında yer etmiş velilere dair yaratılan menkıbeler de seyahatnamede kullanılır. Şeyh Ali Dost Dede menkıbesi bunlardan biridir. Halk arasında vebadan öldüğü şaibesi yayılınca öylece terk edilen azizin cesedi 40 gün sonrasında cüret edilip bakıldığında hücre içinde kibleye yönelmiş biçimde taze ve sıcak biçimde bulunur. Bunun üzerine derhal usulünce hazırlanarak tevhid ve zikirlerle defnedilir.⁵⁰ Ziyaret yerleri Anadolu'da ya da Balkanlarda çoğunlukla farklı din mensuplarının da teveccüh gösterdiği, hatta kimi zaman ortaklıklar inşa edebildikleri bir tür meditasyon merkezi işlevi üstlenmektedir o yüzyıllarda. Arvutlukta ve Balkanlardaki durumun da farklı olmadığı anlaşılmaktadır.⁵¹

Evliya Çelebi'nin şehir hayatı içinde farklı dinsel ve mezhepsel aidiyetlere yaklaşımı dikkat çekicidir. Her şeyden önce Osmanlı yüksek sınıfının bir üyesi olarak daha Ortodoks bir tarzın temsilcisi olduğu açıktır. Nitekim ehl-i sünnet olarak tanımladığı bölgelerin halklarından söz ederken bu empatik tavrı hissedilir. Buna karşılık Osmanlı dini kültürünün Heteredoks boyutuna karşı tavrı daha temkinlidir. Örneğin Ergiri halkının Hızır Günü'nde, Nevruz-ı Hârezmşahi'de, Sarı Saltık günlerinde gerçekleştirdikleri semahı garipsediği açık ifadelerle belli ederken “ama böyle göregelmişler, bunu da ayıplamazız” demeyi ihmal etmez.⁵² Sarı Saltık gibi bölgede İslam'ın

⁴⁸ Seyahatname, C. 8, s. 669-670.

⁴⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Din”, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak Sesleri: Osmanlı Dönemi*, KitapYayınevi, İstanbul 2011, s. 88.

⁵⁰ Seyahatname, C. 8, s. 653-654.

⁵¹ Sonraki dönemlerde bunun yansıması üzerine yapılmış bir tetkik için bkz. F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, çev. Tümuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, s. 58-84.

⁵² Seyahatname, C. 8, s. 656.

yayılmada öncülük eden öncü isimlerle ilgili efsane ve menkıbeleri toplayıp, yazıyı geçirirken popüler İslam anlayışının 17. yüzyıldaki edebiyatına katkıda bulunur.⁵³

Ekonomik Hayat ve Yeni Toplumsal Yapılar

Osmanlı yönetimi için Balkan şehirlerinin ekonomik potansiyeli büyük önem taşımaktaydı. Alınan tedbirlerle buradaki ekonomik ağların gelişmesi sağlanmıştı. Avlonya başkentin yanısıra Bursa gibi zengin ticari merkezlerle ilişkilerini bu sayede geliştirebilmişti. Müslüman tüccarların yanında 15. yüzyıldan sonra bölgeye yerleştirilen Yahudi tüccarların faaliyetleri Edirne-Avlonya yolunu Balkan ekonomisinin ana hatlarından biri durumuna dönüştürmüştü. Evliya Çelebi bu şehirde her türlü sanat ehlinin ve nadir malların varlığına işaret ederken buranın Venedik iskelesi oluşunun altını da çiziyordu. Dikkat çekilen bir diğer konu ise Avlonya'nın başka yerde görülemeyecek derecede kalite zifte sahip oluşuydu.⁵⁴

Zengin bir şehrin yaşamında en önemli yere sahip ticari faaliyetlerin gerçekleştiği hanlar, bedestenler Arnavutluk şehirlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Örneğin Arnavutluk İskenderiye'sinde 500 kadar çarşı ve bedestenin varlığına işaret edilmesi dikkat çekicidir. Birçok tüccar hanı arasında özellikle sağlam yapısı ve tüm kıymetli eşyaları barındırması dolayısıyla Ulama Paşa Hanı özellikle anılır. Evliya Çelebi İskenderiye halkının ekonomik uğraşlarını balık avcıları, askerler, kara deniz tüccarları, zanaatkarlar, ulema ve bağcılıkla uğraşanlar olmak üzere altı sınıfa ayırır. Bölgede 23.000 adet bağın varlığını bildirirken rençberlik konusunda çok iyi olduklarının altını çizer. Özellikle tatlı ve lezzetli suyuyla tanınan Boyana Gölü'nün balıkçılık açısından bölgenin en büyük kaynağı olduğunu vurgular. Kalenin yapıldığı kayanın dibinde bulunan ve tamamı miri olan 10 adet balık dalyanlarından elde edilen gelire selatin camilerinin imam ve hatiplerinin maaşlarının ödendiğini kaydeder. Boyana Gölü'nün balık çeşidi açısından oldukça verimli olduğu anlaşılmaktadır. Pisi, sazan, levrek ve kefalin dışında semiz ve lezzetli yılan balığının adı özellikle zikredilmektedir. Yılan balığının sıtmaya ve ağrıya karşı iyi geldiğini belirten Evliya Çelebi gölün tatlı suyunun sevda, safra, balgam, başağrısı

⁵³ Bu konuda Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 12-13.

⁵⁴ Seyahatname, C. 8, s. 680.

gibi hastalıklara çözüm olduğunu kaydeder.⁵⁵

Yanya'da 1900 adet dükkanın varlığını haber veren Evliya, bölgenin jeopolitik konumu itibariyle⁵⁶ tüm Frengistan'dan buraya değerli kumaş ve giyeceklerin geldiğini belirtir. Bakımlı ve süslü dükkanlara sahip olan Yanya'da terzi ve kuyumcular çoktur. Narda şehri yolu üzerinde Gazi Ali Paşa tarafından yaptırılan pazar yerine yılda bir kez büyük bir panayır toplanmaktadır. Her yıl Rum, Arap ve Acem'den mallarıyla gelen binlerce insan zengin bir ticari yaşamın kaynağını oluşturmaktadır.⁵⁷ Benzer şekilde Elbasan şehri içinde her Pazar günü gerçekleşen pazara şehrin dört tarafından gelen insanlar mallarını satarlar. Ekonomik zenginlik şehirlerin fiziki yapısına yansımaktadır. Elbasan çarşısı Rumeli'nin gelincik çarşısı olarak adlandırılırken, baştanbaşa kaldırımlarla döşeli dört tarafı çeşmelerle donanmış sokakların temizliği övgüye konu olmaktadır.⁵⁸ Sayada İskelesi örneğinde olduğu gibi birçok yerde tüccarlar için yapılan kervansaraylar ve mahzenler dört bir yandan gelenlere hizmet vermektedir. Bu düzen Sofya ve Edirne arasında çeşitli malların sevkinde en belirleyici altyapıyı oluşturmaktadır.⁵⁹

Osmanlı 17. yüzyılı merkezi hükümetin çevre üzerindeki etki alanının görece daraldığı ve yerel seçkinlerin hemen her bölgede ayan-ı eşraf olarak güçlendiği bir dönemdir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise yerel yönetim neredeyse tamamen bunların eline geçmiştir. O zaman her kazada halkın seçtiği ve yerel hükümet otoritesi olarak kadının onayladığı bir ayanın varlığı gerekli sayılmıştır. Bu kişiler Müslümanlar arasında *ayan* ya da *eşraf* olarak anılırken, Hıristiyanlar arasında *knez*, *kocabaşı* ve *çorbacılar* olarak tanımlanmışlardır.⁶⁰ Evliya Çelebi Arnavutluk notlarında sıklıkla bu durumun tanıklığını yapar. Birçok bölgede ekonomik ve toplumsal anlamda güçlenen yerel seçkinlerin adlarını anar. Onların bölgedeki maddi ve politik izlerini belirlemeye çalışır. Elbasan'da Cemalîzade, Hısim Mehmed Paşazade, Bıçakçızade, Çavuşzade ve Dizdar Ağa'nın meşhur

⁵⁵ Seyahatname, C. 6, s. 125-126.

⁵⁶ Venedik Körfezi Adası İskelesi, Parga İskelesi, Saya Adası İskelesi ve Dalyan İskelesine olan yakınlığına dikkat çekiyor.

⁵⁷ Seyahatname, C. 8, s. 630-632.

⁵⁸ Seyahatname, C. 8, s. 697.

⁵⁹ Seyahatname, C. 8, s. 641.

⁶⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, C. I, s. 333-337.

ayanlar oldukları belirtilir.⁶¹ Yanya hakkında verilen bilgiler arasında da bölgedeki ayan-ı eşrafın zengin çiftliklerine göndermede bulunulur. Toplam sayısının 71 olarak bildirildiği bu bakımlı ve şenlikli çiftliklerin Rumeli Eyaleti'ndeki büyük hanedan çiftliklerini gölgede bıraktığı anlatılır. Evliya Çelebi'nin bu kimselerle ahbaplık ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Serdar Ali Paşa'nın kendisiyle gönderdiği padişah emirlerini Yanya Paşası Diyarbakırlı Samancızade Paşa'nın divanında okutturmuş bütün ileri gelenler bu toplantıda hazır bulunmuşlardır.⁶²

Eğitim ve Öğretim

Eğitim toplumsal değerlerin, siyasal kültüre ait sembollerin aktarıldığı indoktriner bir süreçtir. Erken modern çağlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda medreselerin bir fonksiyonu buydu. Anadolu ve Balkanlarda medreselerin varlığı ilmiye sınıfının ve bürokratların paylaştığı değerlerin toplumsallaşmasına olanak sağlamaktadır. Seyahatname Osmanlı dünyasının medreselerini mekansal ve mimari açıdan yansıtmaktadır. Evliya Çelebi Arnavutluk'ta ziyaret ettiği şehirlerdeki medrese, sıbyan mektebi, darülhadis ve darülkurraları kaydeder. Yanya'da 6 adet muhaddis medresesi vardır. Bunlardan Ali Paşa Medresesi 18 adet taş yapılu odadan oluşan mamur bir yapıdır. Her odaya beşer akçe maaş ve yeme-barınma gibi ihtiyaçları karşılayacak imkanlar sağlanmıştır. Büyük merkezlerde hafız darülkurraları varken daha küçük bölgelerde görülmezler. Yanya'da 3 adet darülkurranın yanında 2 darülhadis vardır. Aynı şehirde 11 adet ebced okuyan çocuk mektebinin bulunuşu seçkinlerin modern öncesi çağlarda eğitim konusundaki kişisel girişimlerinin tipik bir örneği olarak yorumlanabilir.⁶³ Bazı bölgelerde belli alanlarda ün yapmış alimler ve ders evleri de kaydedilir. Örneğin Ohri'de 7 adet sıbyan mektebinin yanısıra tefsirde isim yapmış 2 adet medresenin varlığına işaret edilmektedir. Eski Siyavuş Paşa ve Tekke Medresesi bu alanda tanınmış mamur kurumlardır. Ayrıca bölgede birçok zaviye medresesinin varlığı haber verilmektedir.⁶⁴

⁶¹Deena R. Sadat, "Rumeli Âyaâları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 1972, nr. 44, s. 346-362; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1975, C. 8-10, sayı 14-23, s. 51-61. Seyahatname, C. 8, s. 698.

⁶²Seyahatname, C. 8, s. 635.

⁶³Seyahatname, C. 8, s. 629.

⁶⁴Seyahatname, C. 8, s. 715.

Bu gözlemi özellikle önemlidir. Aynı durum Balkanlarda örneğin Bulgaristan gibi çeşitli bölgelerde de tespit edilmektedir. Evliya Çelebi'nin aktardığı durum Osmanlı tarihinde tekke ve medrese arasındaki gerilimin genelleştirilemeyeceğine ya da en azından daha temkinli yorumlarda bulunmak gerektiğine işaret etmektedir.⁶⁵

Mimari ve Şehircilik

Osmanlı Arnavutluğu'nun 17. yüzyıldaki mimari durumu Seyahatname'de apaçık tespit edilebilmektedir. Yalnızca geçmiş için değil bugünkü tarihi mirasın izlerini sürmek açısından da bu veriler katkı sağlayıcıdır. Evliya Çelebi'nin Arnavutluk şehirlerinde gördüğü evler büyük çoğunlukla tek ve iki katlı kargir yapılardır. Reyanın evlerinin yanında Yanya, Ohri ve Elbasan gibi yerlerde 17. yüzyıl itibarıyla belirgin hale gelen ayan-ı eşrafın ya da kent seçkinlerinin zengin konutları belirgin biçimde sınıfsal farklılığı ortaya koyacak şekilde yapılandırılmışlardır. Örneğin Yanya'da Arslan Paşa'nın sarayı en mükellef ve mükemmel yapı olarak belirmektedir. Sarayın dış avlusu çevresinde 300 adetten fazla olduğu iddia edilen tabi odaları vardır. Altlarında ahırları, geniş mutfak ve kilerleriyle bu yapıyı Kaplan Paşa Sarayı, Pehlivan Paşa Sarayı, Murat Paşa Sarayı, Ali Paşa Sarayı ve sancak beylerine mahsus saraylar izlerler.⁶⁶

Arnavutluk şehirleri Osmanlı şehircilik anlayışının klasik bir yansımasıdır. Büyük bir Cuma mescidi, tüccarları barındıran ve şehrin ticari yaşamının biçimlendiği hanlar, şehrin ayanının ve yöneticilerin büyük, adeta merkezdeki sarayın taşradaki küçük bir dizaynı olarak düzenlenen konutları.⁶⁷ Evliya Çelebi Camii ve mescidleri sayıları ve mimari

⁶⁵Balkanlarda tekkelerde ya da tekkeye ek olarak kurulan medreselere dair Seyahatname'de çarpıcı örnekler bulunur. Örneğin Evliya Çelebi, Yanboli'deki Noktacızade Şeyh Mehmed'in 1481 yılında inşa ettirdiği Sofular Camisinin yanında bir tekke ve bir medrese mevcut olduğunu yazmaktadır. Seyahatname'ye göre Ohri'deki Süleyman Han Tekkesi'nde ve diğer tekkelerde medreseler mevcuttur. Yine Evliya Çelebi, Hasköy dolaylarındaki Bektaşî tarikatına ait Otman Baba Tekkesi'nde bir mekteb bulunduğunu belirtmektedir. Orlin Sabev, "Bulgaristan Bektaşî Tekkelerinden Bir Örnek: Vranikon Hafız Baba Tekkesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 1957, sayı 57, s. 179-180, ayrıca bkz. Turan, *age.*, (2013), s. 69.

⁶⁶Seyahatname, C. 8, s. 627.

⁶⁷Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, ayrıca bkz. Turgut Cansever,

özellikleriyle aktarır. Kimi zaman önemli gördüğü kitabeleri metin içinde kullanır. Yanya şehrindeki Koca Kaplan Paşa Camii buna örnektir. Seyyah bu yapının Rumeli taraflarında bir benzerinin ancak Hersek Taşlıca'daki Bulehnikli Hasan Paşa Camii olduğunu yazar. Yine Yanya'daki Arslan Paşa Camii'nin bundan üstün şehirlerde bile rastlanmayacak cinsten olduğunu özellikle ekler. Seyahatname'de geniş yer bulan cami ve mescidler, evler dışında kaleler, surlar, köprü ve su kemerleri, hanlar, sebil ve çeşmeler, şehrin temizliği özellikle hijyen için büyük önem taşıyan hamamlar yeri geldikçe anlatılırlar. Örneğin Yanya'da iki genel hamamın yanında şehir içindeki saray ve evlerde 845 adet hamamın olduğu bölge halkının verdiği bilgi olarak kullanılır.⁶⁸

Zaman kavramının dönüşümü ve saat daha çok modern çağlara ait bir durum olarak algılsa da Evliya Çelebi'nin notlarında saat kuleleri özellikle boy gösterirler. Narda'nın varoşunda yer alan yüksek saat kulesi bunlardan sadece biridir.⁶⁹ Seyahatname arkeolojik mirasın tespiti açısından önemlidir. Eski Preveze Kalesi'nin özelliklerinin anlatıldığı bölümlerde buradaki “ibret verici tılsımlı” diye nitelenen heykellerin, tımtırlı revakların, kemerler, kubbeler ve sütunların varlığına işaret edilir.⁷⁰ Yine Narda şehrinde Feylokos zamanından kalma antik yapı kalıntıları ve eski eserlerin olduğu belirtilir.⁷¹

Evliya Çelebi'nin eseri 17. yüzyılda Balkanlarda bir Osmanlı şehrinin imar ve iskanında belirleyici olan faktörleri ortaya koymak açısından dikkat çekicidir. İskenderiye'nin kuzeyinde iki saatlik mesafede yer alan Buşatlar kasabası bu yönüyle kayda değerdir. Drin Nehri kenarında “geniş mahsullü, yeşillik, lalezâr, kuşları bol, cennet bahçeli bir kasaba” olarak tasvir olunan bölgede yer alan bir geniş camii, bir mescid, medrese, hamam, elli dükkandan oluşan güzel han II. Mehmed'den beri burada güçlü

Osmanlı Şehri, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

⁶⁸ Seyahatname, C. 8, s. 624-630.

⁶⁹ Seyahatname, C. 8, s. 620.

⁷⁰ Seyahatname, C. 8, s. 615.

⁷¹ Seyahatname, C. 8, s. 627. Evliya Çelebi gezdiği başka yerlerdeki arkeolojik ve tarihi mirası da kaydetmekten geri kalmamıştır. Mısır'daki piramidler ilk akla gelen örnektir. *Seyahatname*, (2007), c. 10, Y 232a-234b; ayrıca bkz. Mohamed Haridy, “Seyahatname'de Mısır”, *Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 240.

bir konuma sahip olan Koca Yusuf Bey'in soyundan gelenler tarafından hayrat olarak yaptırılmış yapılarıdır. Tamamı 800 adet hepsi taştan yapılmış olan evler içinde kendisinin de konuk edildiği Yusuf Beyzade Sarayı kat kat oda, sofa ve divanhanelerle süslenmiş mutfak kiler ve tabilere ait odalarıyla has bir saraydır.⁷²

Osmanlı şehirlerinin ayrılmaz parçası olan imaretler Arnavutluk'ta da temayüz etmektedir. Yanya'daki Gazi Arslan Paşa'nın yaptırdığı aşevinde yaşlı genç, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın yemek dağıtılmaktadır.⁷³ Benzer şekilde Arnavutluk Belgrad'ında ve Elbasan'da aynı fonksiyonu yerine getiren 3'er adet imaretin varlığına işaret edilmektedir.

Seyahatname'de adı geçen Arnavutluk kaleleri içinde "serhaddin ateşi" ve "amansız" gibi sıfatlarla anılan Podgoriç Kalesi İskenderiye'nin fethedilmesinden sonra bu bölgenin güvenliğinin sağlanabilmesi amacıyla II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Podgoriçe İskenderi'ye Sancağı'na bağlı subaşılık olup hisar içinde 300 adet küçük haneden oluşmaktadır. Bir Fatih Camii, buğday ambarları, donanımlı bir cephaneye sahip olmakla birlikte han, medrese, hamam ve çarşı pazarı yoktur. Evliya Çelebi burada gece gündüz Kotur kafirleriyle ceng eden 700 adet gazinin yaşadığını belirtir. Bunları resmedişi son derece renkli üslubunun canlı bir örneğidir. Buna göre: "Kıyı bölgesi olduğundan suyu ve havasının güzelliğinden halkının boyları yüksek çınarlar gibi uzun boylu, fedayi yiğitlerdir. Başları Adana kabağı kadar büyüktür. Tohuma gelmiş dolma kabağı kadar pazuları var ve sineleri husrevâni küp gibi güm güm ses verir ve iri göğüsleri var, yani bu derece iri cüsseli olan gaziler o kadar sağlıklı, zinde, çabuk ve hızlıdır. Bütün silahlarıyla kayadan kayaya Bağdad ceylanı gibi sıçrarlar. Zira "Elbisenin iyisi (eteği) kısa (yerden sürünmeyeni) olanıdır" hadisi üzere esvapları o derecede hafiftir ki o iri cüsselerin üzerinde sanki esvap olmaya." Evliya Çelebi Podgoriçe gazilerini anlatmaya devam ederken adeta erken Osmanlı tarihinin gaza anlatısını 17. yüzyıla taşır. Bar Kalesinin mükellef ve mükemmel pür-silah hepsi Arnavut şehbazı olan gazileri de Seyahatname'de övgüye mazhar olan gruplar arasındadır. Onlar firkateleriyle sürekli olarak Pulya viayetlerine, İspanya ve Klora kıyılarına, asi Venedik kalelerine, Karadağ ve Kilimente Arnavutları üzerine gaza düzenleyip ganimetlerle dönmektedirler.⁷⁴

⁷² Seyahatname, C. 6, s. 128.

⁷³ Seyahatname, C. 8, s. 626.

⁷⁴ Seyahatname, C. 8, s. 629-631.

Son Söz Olarak

Franz Babinger 1930 yılında kaleme aldığı “Ewlija Tschelebi’s Reisewege in Albanian” başlıklı yazısında seyyahın 1662 ve 1670’te yaptığı Arnavutluk seyahatini değerlendirir. Yazarın verdiği bilgilerin büyük bölümünün doğru olduğunu saptar. Evliya Çelebi’nin hep aynı şeyi anlatıyormuşcasına monoton oluşunu ise zamanın ülkeler coğrafyası metodundan kaynaklandığını belirtir. Gerçekten de Evliya’nın verdiği bilgiler çağdaşı Katip Çelebi’nin aktardığı sınırlı bilgilerden çok daha değerlidir. Seyahatname’deki Arnavutluk anlatısı 17. yüzyılda bölgeye dair seyahat notlarının azlığı göz önüne alındığında son derece önemlidir.⁷⁵ Onun çalışması Osmanlı dünyasının farklı coğrafyalarında yaşanan hayatları, insan ve maddi kültür öğelerinin dengeli bir sunumunu bize iletmektedir. Arnavutluk’un sosyo-ekonomik ve kültürel durumu, canlı sahneler eşliğinde aktarılmaktadır. Seyahatname’den yansıyan Arnavutluk ekonomik olarak zengin, şehirleri mamur bir ülkedir. İnsanların anlatımında izlenen yöntem diğer Osmanlı ülkelerinin insanları söz konusu olduğundakinden farklı değildir. Bununla birlikte Arnavut insanının karakteristik özelliklerinin başarılı bir tahlili söz konusudur. Hiç şüphesiz onun Arnavutluk’u Osmanlı Devleti’nin diğer Balkan ülkeleri gibi fırtına öncesi dönemini yaşayan bir ülkedir. II. Viyana bozgunu Balkanlarda yeni bir politik denge ve toplumsal koşulların doğumuna işaret edecektir. Evliya Çelebi’nin önemi bu kırılmanın çeyrek asır öncesindeki koşullarını ve değişimin belirtilerini aktarabilmesinde yatmaktadır.

⁷⁵ Franz Babinger, “Ewlija Tschelebi’s Reisewege in Albanien.” *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* 33, (1930), s. 138-78, II Abt., fq. 138-178; [Reprint: *Rumelische Streifen* (Berlin, 1938), 1-40], Nuran Tezcan, “1814’ten 2011’e Seyahatname Araştırmalarının Tarihçesi”, *Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 85-86.

KAYNAKÇA

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali (2005), **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, Syracuse University Press, New York.

Açık, Tansu (2009), "Evliya Çelebi'de Yunan-Roma Dünyası", **Çağının Sıra dışı Yazarı Evliya Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Akdağ, Mustafa (1975), "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, c. 8-10, sayı 14-23, s. 51-61.

Babinger, Franz (1931), "Das Bektaschi-Kloster Demir Baba." **Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen** 34, s. 1-10 [Reprint: *Rumelische Streifen* (Berlin, 1938), 43-52]

Babinger, Franz (1930), "Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien." **Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen** 33, s. 138-78, II Abt., fq. 138-178; [Reprint: *Rumelische Streifen* (Berlin, 1938), 1-40].

Babinger, Franz (1978), **Mehmed the Conqueror and His Time**, Çev. Ralph Manheim, Princeton University Press, New Jersey

Baysun, M. Cavid, "Evliya Çelebi", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 405-406.

Bilge, Mustafa L. (1991), "Arnavutluk", **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 3, s. 385-386.

Braudel, Fernand (1993), **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar: Gündelik Hayatın Yapıları**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, C. 1, Ankara

Cansever, Turgut (2010), **Osmanlı Şehri**, Timaş Yayınları, İstanbul

Cezar, Mustafa (1985), **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul

Dankoff, Robert / Robert Elsie (1999), **Evliya Celebi in Albania and Adjacent Regions: Kosovo, Montenegro, Ohrid (Evliya Celebi's Book of Travels)**, Brill Academic Pub.

Dankoff, Robert, (2009), "Ayıp Değil!", **Çağının Sıra dışı Yazarı Evliya Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Dankoff, Robert (2007), "Bir Edebiyat Anıtı: Evliya Çelebi Seyahatnamesi", **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ed. Talat Sait Halman-Mehmet Kalpaklı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara C. 2, s. 348-349.

Dankoff, Robert (2002), "**Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı**", **Türkler**, Çev. Nasuh Uslu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C. 10, s. 268-291.

Dankoff, Robert (2010), **Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Dritan, Egro (2003), **Islam in The Albanian Lands During The First Two Centuries of the Ottoman Rule**, Bilkent Üniversitesi, Ankara Basılmamış Doktora Tezi.

Duka, Ferit (1994), “XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavutluk Nüfusunun İslamlaşma Sürecinin Gidisatı Üzerine Gözlemler”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, C. IV, s. 1692-1693.

Evliya Çelebi, Seyahatname, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, C. 6.

Evliya Çelebi, Seyahatname, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, C. 8.

Hacker, Joseph R. (1994), “Jewish Autonomy in the Ottoman Empire: Its Scope and Limits”, **The Jews of the Ottoman Empire**, Ed. Avigdor Levy, The Darwin Press, Princeton, New Jersey s. 153-202.

Haridy, Mohamed (2011), “Seyahatname’de Mısır”, **Evliya Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Hasluck, F. W. (1929), **Christianity and Islam under the Sultans**, Oxford University Press, 1929, c. I-II.

Hasluck, F. W. (2012), **Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam**, Çev. Tümüçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

İlgürel, Mücteba, (1995), “Evliya Çelebi”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul 1995, C. 11, s. 530-531.

İnalcık, Halil (1953), “Arnavutluk’ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyasının Menşei”, **Fatih ve İstanbul**, İstanbul, C. I-II, s. 152-175.

İnalcık, Halil, (1986), “Arnavutluk”, **The Encyclopaedia of Islam**, E.J. Brill, Leiden, s. 656-657.

İnalcık, Halil (2011), “Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları”, **Evliya Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara s. 336-337.

İnalcık, Halil (1950), “İskender Bey”, **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, C. V, s. 1079-1082.

İnalcık, Halil (1980), “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, **Archivum Ottomanicum**, VI, s. 283-338.

İnalcık, Halil (1972), “The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya”, **Aspects of the Balkans, Continuity and Change**, Ed. H. Birnbaum/ S. Vryonis, Lahey, s. 338-354.

İnalcık, Halil (2009), **Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, C. I.

İnalcık, Halil (1954), **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Jorga, Nicola (2011), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul C. 1.

Kara, Mustafa (2004), **Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, Sır Yayıncılık, İstanbul
Kenanoğlu, Macit M. (2004), **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul

Koloğlu, Orhan (1993), **Osmanlı Döneminde Balkanlar**, Balkanlar, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 67-76.

Kut, Günay (2010), “16. ve 17. Yüzyıl Türk Edebiyatına Toplu Bakış”, **Acâibü'l-malûkât**, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 102-124.

Küçükkaya, M. Askeri (2002), **Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Tasavvufi Kültür**, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa

Neumann, Christoph K. (2008), “Yeniçağ Devleti ve Toplumu”, **Küçük Türkiye Tarihi**, Ed. Klaus Kreiser-Christoph H. Neumann, İletişim Yayınları, Çev. Yunus Emre Gürbüz, İstanbul

Ocak, Ahmet Yaşar (2011), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Din”, **Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak Sesleri: Osmanlı Dönemi**, KitapYayınevi, İstanbul

Ocak, Ahmet Yaşar (2002), **Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanî Öncüsü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Özçelik, Mustafa (2012), “Evliya Çelebi'de Tasavvufi Unsurlar”, **Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Yusuf Akçay, İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayını, İstanbul s. 295-305.

Sabev, Orlin (1957), “Bulgaristan Bektaşî Tekkelerinden Bir Örnek: Vranikon Hafız Baba Tekkesi”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Sayı 57, s. 179-180.

Sadat, Deena R (1972), “Rumeli Âyaâları: The Eighteenth Century”, **Journal of Modern History**, nr. 44, s. 346-362.

Tezcan, Nuran (2011), “1814'ten 2011'e Seyahatname Araştırmalarının Tarihçesi”, **Evliya Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara s. 85-86.

Turan, Namık Sinan (2013), “Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Bulgaristan'da Tasavvuf Kültürüne Dair İzler”, **Türk-Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler**, Ed. Yeliz Okay, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul , s. 57-58.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1995), **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 6. bsm., C. 1.

Zinkeisen, Johann Wilhelm (2011), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, C. 1.